

Zitierhinweis

Košťálová, Renata: Rezension über: Hanns Christian Löhr, Kunst als Waffe. Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. Ideologie und Kunstraub im »Dritten Reich«, Berlin: Gebr. Mann Verlag, 2018, in: Český časopis historický, 2019, 2, S. 449-454, DOI: 10.15463/rec.1595068278

český
časopis
historický

copyright

Dieser Beitrag kann vom Nutzer zu eigenen nicht-kommerziellen Zwecken heruntergeladen und/oder ausgedruckt werden. Darüber hinausgehende Nutzungen sind ohne weitere Genehmigung der Rechteinhaber nur im Rahmen der gesetzlichen Schrankenbestimmungen (§§ 44a-63a UrhG) zulässig.

Hanns Christian LÖHR

Kunst als Waffe. Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg.

Idelogie und Kunstraub im »Dritten Reich«

Berlin, Gebr. Mann Verlag, 2018, 208 s., 18 tabulek,

17 fotografických vyobrazení v přílohách, ISBN 978-3-7861-2806-9.

Odborné i politické diskuze o osudu uměleckých děl, zkonfiskovaných či jiným způsobem zcizených nacionálními socialisty v Hitlerově Německu, a posléze i v okupované Evropě, vyvolávají i dnes, po více než sedmdesáti letech od ukončení druhé světové války, neutuchající zájem nejen v řadách odborné veřejnosti, ale především na poli mezinárodně politickém.

V příliš krátkém a velmi hektickém poválečném období, které předcházelo spuštění železné opony, upřeli spojenci svoji pozornost především na co nejrychlejší ekonomickou a politickou obnovu Evropy. Osud zavlčených kulturních statků zaujímal druhořadé místo. Následné bipolární rozdělení světa na dalších čtyřicet let zablokovalo doznívající poválečné naděje na navrácení tisíců kulturních předmětů zpět do zemí svého původu. K oteplení vzájemných vztahů mezi Východem a Západem v oblasti dokumentace, identifikace a navrácení uměleckých artefaktů a dalších předmětů kulturní povahy (mezi ně se kromě uměleckých artefaktů z oblasti malířství a sochařství řadí také užité umění, hudební nástroje, notové zápisy, knihovny, archivy a předměty náboženské a rituální povahy) došlo až na začátku devadesátých let minulého století. Tehdy, po pádu komunistických režimů se v tomto směru rychle zaktivovaly významné mezinárodní židovské organizace.¹ Vytrvalým tlakem na americkou administrativu Billa Clintona iniciovaly na poli mezinárodní diplomacie znovuotevření diskuze o otázkách odškodnění obětí holokaustu. Témata jednání na mezivládní úrovni se postupně rozšířila o problematiku pojistek, odškodnění nucených prací a také o restituce uměleckých předmětů a judaik, která byla v důsledku války zcizena, vyvlastněna, zkonfiskována či jiným způsobem uloupena původním vlastníkům.²

Mezinárodní tlak nově se formujících zájmových skupin přispěl významným způsobem k rychlejšímu otevírání archivů v zemích bývalého Východního bloku a současně položil základy spolupráce a výměny informací mezi historiky západní a východní Evropy. Rozhodujícím pro nově se rodící vědní obor výzkumu provenience (původu) uměleckých předmětů však byl až začátek 21. století. Tehdy mezinárodní vědecké týmy i jednotliví

1 Jednalo se především o World Jewish Restitution Organization, European Council of Jewish Communities, American Jewish Committee a Conference on Jewish Material Claims against Germany, <http://fcit.usf.edu/holocaust/resource/assets/index.HTM> (21. 01. 2019).

2 Mezi významné mezivládní konference k tématu spoliovaných statků obětí holokaustu patřila Washington Conference on Holocaust Era Assets, konaná v roce 1998 https://1997-2001.state.gov/regions/eur/wash_conf_material.html (21. 01. 2019) a dále Holocaust Era Conference, konaná v Praze v roce 2009, https://www.lootedart.com/web_images/pdf2018/1.1.4%20Holocaust_Era_Assets_Conference_Proceedings_2009.pdf (21. 01. 2019).

badatelé začali postupně publikovat odborně relevantní výsledky svých výzkumů, což následně přispělo k rozšíření mezinárodní spolupráce.

Mezi mezinárodně uznávané odborníky z oboru provenience se bezpochyby řadí také německý historik Dr. Hanns Christian Löhrr. Široké pole jeho badatelského zájmu o dějiny Evropy po skončení první světové války se časem postupně vyprofilovalo až k úzce zaměřenému zájmu o téma umění a jeho stěžejní role v době nacistického Německa. To potvrzují i Löhrovy poslední publikace, v nichž detailně mapuje osudy významných uměleckých sbírek, soustředovaných v době druhé světové války v rukou nejvyšších vládních představitelů nacistického Německa, Adolfa Hitlera a Hermanna Göringa.

Löhrova nejnovější, v pořadí již čtvrtá monografie z období druhé světové války³ pouze nerozšiřuje knižní mozaiku válečných zločinců a všehoschopných „znalců umění“ o další jméno vlivného člena NSDAP, Alfreda Rosenberga, ale především jako první publikace svého druhu,⁴ detailně analyzuje rozsáhlou agendu specificky profilované organizace, tzv. „Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg“ (ERR), pod níž za druhé světové války spadala rozsáhlá agenda systematicky rozplánovaného rabování kulturního dědictví nepřátel Říše.

Na rozdíl od publikací, které se úloze ERR v nacistické mašinérii záborů kulturních statků věnují pouze obecně,⁵ například v kontextu legalizace krádeží, zavádění spoliáčních mechanismů či způsobů sekvestrací na okupovaných územích, případně se soustřeďují na tu kterou vybranou oblast jejích aktivit, přináší Löhrova studie jako první svého druhu komplexní pohled do vnitřního uspořádání a chodu Rosenbergova Einsatzstabu. Autor sice chápe tuto prominentní a přísně hierarchicky vedenou organizaci, jejíž jednotlivé složky se na základě jednotlicího principu a vytyčených ideologických cílů staly nástrojem k realizaci „Vůdcovy“ deklarované představy o rasově a kulturně čistém umění, nedílnou součástí rozsáhlého polykratického aparátu nacistického Německa,⁶ nicméně hned v úvodu knihy si pokládá otázku, jak významnou

3 Hanns Christian LÖHR, *Das Braune Haus der Kunst. Hitler und der Sonderauftrag Linz*, Berlin 2005, TÝŽ, *Der Einserne Sammler: Die Kollektion Hermann Göring. Kunst und Korruption im Dritten Reich*, Berlin 2009, TÝŽ, *Hitlers Linz. Der Heimatgau des Führers*, Berlin 2013.

4 Činnosti ERR v okupované Evropě se v knize o krádežích knih věnuje také A. Rydell. Nicméně jeho kniha patří spíše do kategorie literatury faktu než mezi vědecké studie, založené na výzkumu primárních zdrojů: Anders RYDELL, *Zloději knih*, Zlín 2017.

5 Patricia KENNEDY GRIMSTER, *Trophies of War and Empire, The Archival heritage of Ukraine, World War II and the International Politics of Restitution*, Harvard 2001, Peter M. MANASSE, *Veschleppte Archive und Bibliotheken, Die Tätigkeit des Einsatzstabes Rosenberg während des Zweiten Weltkrieges*, St. Ingbert 1997, Willem de VRIES, *Kunstraub im Westen, Alfred Rosenberg und der Sonderstab Musik*, Frankfurt am Main 2000, Michel RAYSSAC, *L'Exode des musées, Histoire des oeuvres d'art sous l'occupation*, Paříž 2007 aj.

6 Z anglického *polycratic*, uváděno zejména v souvislosti s nacistickým Německem jako vláda mnohých, <https://en.oxforddictionaries.com/definition/polycratic> (23. 1. 2019).

roli v kulturní politice Hitlerova aparátu i ve spletné džungli nacionálně socialistických úřadů hrál Rosenbergův úřad⁸, ERR, ale i Rosenberg sám.

Po úvodní kapitole, popisující Rosenberga ve všestranných souvislostech, od dob mládí v Estonsku a v Rusku až po strmý kariérní postup mezi špičky nacistické strany, nabízí autor dnes již často citované teze Adolfa Hitlera, věnované umění a jeho nezastupitelné roli v německé společnosti. Ta měla být založená na rasově čisté kulturní politice. Samotné „Vůdcovy“ umělecké představy o dokonalé ladnosti tvarů zobrazované reality korespondovaly, v kontrastu k tehdy šokující moderně dvacátých a třicátých let, s jeho vizí nového Německa. To měly nově zrekonstruované sbírky umění posunout na piedestal kulturní velmoci světa. Tyto nacistické teorie reflektuje Löhr pouze prostřednictvím výčtu několika výstav tradičního i moderního německého umění.

Autor bohužel vyhradil stejně limitovaný prostor také poměrně zásadním a průlomovým událostem v kultuře, které charismatictí řečníci NSDAP dokázali ve štvavých kampaních manipulativně proměnit v mocnou zbraň proti nepřátelům režimu. Snad právě proto nahlížely tisíce návštěvníků na výstavu *Entartete Kunst* v Mnichově v červnu 1937 s jistou dávkou pohrdání a jiní naopak s velkými obavami o budoucnost. Ty obavy se začaly částečně potvrzovat o dva roky později na prestižní aukci moderního umění Fischerova aukčního domu v Luzernu v červnu 1939.⁹

Chápe-li Löhr umění jako zbraň, o čemž ostatně svědčí i název jeho knihy, postrádá však právě tato stať autorovu hlubší analýzu klíčových pojmů, jakými byly pro národní socialisty „národ“, „rasa“ a „umění“. Ostatně právě tyto výrazy doznaly v národně sociální rétorice třicátých let značné radikalizace a nacističtí teoretici je úspěšně propojovali s národně podmíněnou rasovou morfologií. Snad právě z důvodů nedostatečně propracované úvahy o úloze umělce a umění ve společnosti evokují úvodní kapitoly Löhrovy knihy u čtenáře spíše autorovu snahu o popis kumulujících se historických událostí.

V kontrastu k absenci základních tezí o úloze německého národního umění vystihuje Löhr poměrně srozumitelně koexistenci rozličných ideologických tendencí, proudů a mocenských klik. Tento způsob vnitřně polykratického vedení státu, zaštiťovaného navenek jednotným vůdcovským principem a Hitlerovou osobou, dokládá autor popisem řady konkurenčních bojů uvnitř nacistického aparátu. V oblasti umění autor tento polycentrismus¹⁰ nápadně ilustruje nejen na protikladu Alfreda Rosenberga a jeho stranických konkurentů, ale také na osobě Adolfa Hitlera. I „Vůdce“ sám vědomě rozdmýčkal rivalitu mezi svými nejbližšími spolupracovníky,¹¹ jejímž cílem bylo oslabit jejich pozice a zasít mezi ně nedůvěru. Ta posléze vedla k názorovým střetům a konkurenčním

7 H. Ch. LÖHR, *Kunst als Waffe*, s. 11.

8 V této souvislosti se jedná o tzv. APA, Aussenpolitisches Amt, do jehož čela byl Rosenberg jmenován Hitlerem 1. dubna 1933. In: Reinhard BOLLMUS, *Das Amt Rosenberg und seine Gegner. Studien zum Machtkampf im NS Herrschaftssystem*, Stuttgart 1970, s. 19n.

9 H. Ch. LÖHR, *Kunst als Waffe*, s. 22–25.

10 Polycentrismus je ve vztahu k Třetí říši chápán jako organizační princip, který se se snaží vyhnout přílišnému soustředování moci na jediné centrum.

11 H. Ch. LÖHR, *Kunst als Waffe*, s. 43, 169.

bojům o mocenskou převahu ve stranickém aparátu, v němž se právě umění stalo jedním z hlavních nástrojů Hitlerovy politiky.¹² Z „Vůdcových“ věrných spolustraníků učinila honba za cennými uměleckými díly nelítostné soupeře, zaštiťující se nejenom vlastním stranickým postavením v hierarchii moci, ale i nacistickými organizacemi, které řídili a jejichž jménem o tyto umělecké ценности usilovali.¹³

Začátek čtyřicátých let přinesl spolu s postupem nacistických vojsk do západní Evropy nejen zvýšenou poptávku po uměleckých předmětech z majetku již uprchlých či o emigraci žádajících Židů, ale postupnou institucionalizaci a legalizaci obecného vyvlastňování majetků kulturní povahy. Podle Löhra však Rosenberg překvapivě „... neplánoval a ani nepočítal s konfiskacemi na Západě. Avšak na tuto překvapivě výnosnou příležitost zareagoval ihned.“¹⁴

V oddílech, věnovaných obsazení západní Evropy, přichází autor s podrobnou chronologií zásadních dělicích linek. Ty naznačují až neuvěřitelnou duchapřítomnost a rychlost, s níž se ERR vypořádal s konkurenty. Řada z nich operovala v téže době ve stejné nepřehledném systému, plném prvopočátečních kompetenčních zmatků, které vznikaly v důsledku prvních záborů majetků kulturní povahy. Svým vítězstvím si ERR, i přes určité a místy vynucené ústupky ve prospěch „Vůdce“ a maršála Göringa, upevnil vedoucí pozici na poli konfiskací kulturního majetku. Löhr tuto tezi dále rozvíjí na příkladech činnosti tzv. *Sonderstab ERR*. Nově utvořené štáby se v rámci své přísně specializované činnosti zaměřovaly na vyvlastňování předem určených skupin kulturních statků.¹⁵ Autor těmto samostatně operujícím jednotkám věnuje značnou pozornost a podrobně rozebírá jejich činnosti pod hlavičkou ERR.

Jako nejdůležitější se nicméně vzhledem k zaměření této monografie jeví především analýza aktivit *Sonderstab Bildende Kunst*, které již v roce 2005 poměrně obsáhle popsala americká historička Patricia Kennedy Grimsted.¹⁶ Úkolem této zvláštní „umělecké“ jednotky byla ve Francii a v zemích Beneluxu rozsáhlá konfiskace soukromých uměleckých sbírek nejdříve převážně židovských vlastníků. Postupně však přišly na řadu také knihovny a archivy kulturních spolků židovských, zednářských, komunistických a sociálně demokratických organizací. Ve stejném úkolu rabování pokračoval ERR také na dobytých

12 V této souvislosti je možné zmínit například rivalitu mezi Joachimem von Ribbentropem jako ministrem zahraničí říšské vlády, Alfredem Rosenbergem jako šéfem zahraničně policejního úřadu NSDAP (APA), Josefem Goebbelsem, říšským ministrem osvěty a říšským ministrem vnitra a šéfem Ahnenerbe Heinrichem Himmlerem. Názor o polycentrismu nacistického režimu popsal již na začátku čtyřicátých let významný německý politolog Franz Neumann in: Franz NEUMANN, *Behemoth. The Structure and Practice of National Socialism 1933–1944*, Chicago 2009.

13 Například RSHA, Gestapo, Wehrmacht, SA nebo SS.

14 H. Ch. LÖHR, *Kunst als Waffe*, s. 33.

15 Například *Sonderstab Bildende Kunst*, *Sonderstab Archive*, *Sonderstab Musik* a další, in: H. Ch. LÖHR, Tamtéž, s. 58–66 a 174–6.

16 Patricia KENNEDY GRIMSTED, *Roads to Ratibor. Library and Archival Plunder by Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*, Amsterdam 2005, <https://socialhistory.org/sites/default/files/docs/err-ratibor-pkg.pdf> (24. 1. 2019).

územích východní Evropy, jen s tím rozdílem, že zde se jeho pozornost ihned zaměřila na sbírky státních institucí.

Löhrův popis konfiskačních mechanismů, založený na archivním výzkumu, je pro badatele výzkumu původu děl neocenitelným zdrojem informací, nezbytných k určení provenience uloupeného statku. Löhrovy archivně podložené popisy pohybů zabavených kulturních předmětů od místa zaboru, lokaci depotů, určených k inventarizaci, katalogizaci až po místo dočasného skladování a následný transfer do místa určení v Německu představují jakési teoretické vzorce. Do nich se při určování původu nalezeného a doposud neidentifikovaného předmětu mohou dosadit informace o popsanych převodech vlastnických práv předmětů, počínaje původním vlastníkem a konče místem jeho určení. To z knihy současně činí nejen respektovanou vědeckou studii, ale i pracovní manuál.¹⁷ Na rozdíl od jiných badatelů sleduje pohyby umění nejen na okupovaných územích, ale zmiňuje též transfery majetků na anektovaném území Rakouska a v protektorátu Čechy a Morava.¹⁸

Löhrvi se s obdivuhodnou lehkostí podařilo umístit na časovou osu (od nástupu nacistů k moci v roce 1933 až do poválečných let 1945–1947, resp. 1957) hned několik významných momentů z tohoto období. Na základě historických pramenů i obsáhlé literatury zachytil v monografii posun nacistické politiky od prvotních násilných praktik stoupenců NSDAP v oblasti purifikace německé kultury k efektivnímu, vysoce proorganizovanému programu masového drancování evropského kulturního dědictví. Původní improvizace nacistů se v tomto ohledu proměnila v dobře propracovanou a fungující mašinérii, v níž každý významný hráč, prostý jednotlivec i organizace, měl svoji přesně vymezenou roli. Löhr to dokládá na řadě jmen více či méně důležitých osob, resp. jejich začlenění do systému krádeží. Je až obdivuhodné, jak přehledně působí autorův text, uvážíme-li, že se do soustavy předem stanovených operací a postupů současně promítaly stranické, státní i ryze osobní zájmy nacistů, které mnohdy zásadně nabourávaly relativně zautomatizované mechanismy spoliací.

Pro dokreslení poválečných snah spojenců repatriovat co největší množství uloupeného kulturního majetku do zemí původu je kniha doplněna krátkým přehledem kompetenčních pravomocí spojenců v okupačních zónách Německa a popisem jejich vzájemné spolupráce při dohledávání vlastníků uměleckých předmětů, zajištěných spojení po konci války v úkrytech bývalé nacistické Říše. Kromě seznamu zkratk a přehledných tabulek k činnosti ERR obsahuje kniha také jmenný rejstřík a unikátní obrazovou přílohu

17 Seznamy depotů pro umělecké předměty v Říši jsou v knize přehledně seřazeny v tabulkách. V tomto případě se však jedná pouze o konečné destinace. H. Ch. LÖHR, *Kunst als Waffe*, s. 179. Další dočasná skladiště pro uložení a třídění uloupených předmětů jsou součástí textu či poznámkového aparátu, více Tamtéž, s. 58, 64, 91, 98–99, 100, 106, 109, 118, 120–125, 128–129, 133 a 139–158.

18 V této souvislosti autor cituje P. K. Grimsted, která uvádí, že Říšský archiv byl na konci války přestěhován z Opavy do Plzně. H. Ch. LÖHR, *Kunst als Waffe*, s. 129, a dále, s největší pravděpodobností, zatím jako první hovoří o Depu úřadu Bildende Kunst také na zámku Lemberg v Čechách. Tamtéž, s. 116.

sedmácti uměleckých děl, která se ztratila po roce 1945 a do roku 2017 ještě nebyla dohledána a vrácena právoplatným vlastníkům, či jejich dědicům.

Löhrova publikace si vytkla za cíl podrobně rekonstruovat a interpretovat události, které v průběhu a na sklonku druhé světové války vyústily v nevyčíslitelnou finanční a materiální devastaci evropského kulturního dědictví. V některých směrech ale svůj cíl nesplnila zcela. Autorovi se sice podařilo vyplnit mnohá prázdná místa, která dnes díky této monografii dokreslují doposud neúplnou mozaiku činnosti Rosenbergovy organizace, bohužel však zcela opomněl napsat alespoň exkurz do Říší anektovaných území Rakouska a protektorátu Čechy a Morava, kde se již v době tažení nacistických vojsk do Francie roztáčela kola nacistická konfiskační mašinerie na plné obrátky. Touto praxí prověřené metody se staly předlohou pro zavedení konfiskačních mechanismů do západní a později i východní části dobyté Evropy. Komparací mechanismů a procesů spoliací a analýzou byrokratického aparátu konfiskačních úředníků by autor zákonitě musel dospět ke zjištění, že od obsazení Francie a Beneluxu již nacisté svoje metody pouze zdokonalovali a zefektivňovali. První zkušenosti s rabováním soukromých i státních sbírek však získali již roce 1938 v Rakousku a Sudetech a o rok později v protektorátu. I tam totiž žili Židé, zednáři, komunisté a sociální demokraté, jejichž majetky tvořily nedílnou součást kulturního dědictví těchto dvou zemí.

Renata Košťálová

Volker ZIMMERMANN – Michal PULLMANN (Hg.)

***Ordnung und Sicherheit, Devianz und Kriminalität im Staatssozialismus.
Tschechoslowakei und DDR 1948/49–1989***

(= Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum, Bd. 034)

Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2014, 492 s., ISBN 978-3-525-37308-8.

K okruhům zájmu evropské historiografie, sledující procesy modernizace 19. a 20. století, patří také otázky kriminality a dalších forem násilí a jejich proměny v politických, sociálních a společenských souvislostech. Soustavnější výzkum těchto fenoménů můžeme registrovat také v českém dějepisectví.¹ Fenomény kriminality, nastolování společenského pořádku či způsoby represe státních bezpečnostních struktur v období komunistických režimů v Československu a v NDR se staly předmětem konference Collegia Carolina pořádané v kooperaci s Ústavem sociálních a hospodářských dějin FF UK v roce 2011, z něhož vyšel o tři roky později konferenční sborník. V něm vzhledem k cílenému komparativnímu zaměření konference vytvářejí některé z výsledných příspěvků odpovídající pandán mezi československou a východoněmeckou realitou.

Při dosavadním zkoumání československých dějin doby komunismu se ve výzkumu represe a nastolení pořádku zájem badatelů na přelomu druhého a třetího tisíciletí orientoval

1 V českém historiografickém prostředí vyšla nejnověji monografie k problematice násilí doby první světové války a poválečné éry. Viz Ota KONRÁD – Rudolf KUČERA, *Cesty z apokalypsy. Fyzické násilí v pádu a obnově střední Evropy 1914–1922*, Praha 2018.